

УДК 349.6:502.74

В.І. КНИШ, канд. юрид. наук, Харківський національний університет внутрішніх справ

ЩОДО ПОНЯТТЯ ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ОБ'ЄКТІВ ТВАРИННОГО СВІТУ

Ключові слова: тваринний світ, правова охорона, природне середовище

Значення тваринного світу для будь-якої сучасної держави, у тому числі й для України, важко переоцінити, оскільки він є невід'ємним компонентом навколишнього природного середовища, національним багатством, джерелом духовного та естетичного збагачення та виховання людей, об'єктом наукових досліджень, а також важливою базою для одержання промислової і лікарської сировини, харчових продуктів та інших матеріальних цінностей [1, с.308]. Інакше кажучи, тваринний світ виступає елементом системи національної безпеки України, від рівня охорони якого залежить стабільність економічної та соціальної ситуації в країні.

Розуміючи важливість всебічного захисту та охорони тваринного світу, Верховна Рада України, Президент України та Уряд України, починаючи з 1991 року й дотепер вживають постійні заходи, спрямовані на розвиток та вдосконалення національної системи охорони тваринного світу. Водночас зауважимо, що зазначене завдання є надзвичайно складною ділянкою роботи, бо: по-перше, в нашій країні історично склалося так, що на об'єкти тваринного світу, з огляду на їх величезні запаси, як на державному, так і на недержавному рівнях дивилися як на невичерпне джерело, здатне задовольнити будь-які потреби суспільства. Подібне ставлення до тваринного світу призвело до того, що раціональність, економість та плановість його використання стали другорядною справою; по-друге, проведення широкомасштабної природоохоронної роботи, спрямованої у тому числі й на охорону тваринного світу,

вимагає чималих фінансових та людських ресурсів, яких з огляду на постійні економічні негаразди в країні завжди не вистачає; по-третє, сьогодні в Україні ще не напрацьовані у достатній мірі сучасні методики природоохоронної діяльності; по-четверте, спеціалізовані природоохоронні органи здійснюють свою діяльність у переважній більшості випадків самостійно, тобто без підтримки інших державних та недержавних суб'єктів, а також населення; по-п'яте, на території України нині відомо близько 45 тис. видів тварин, багато з яких вимагають особливого підходу у справі їх охорони [1, с.309].

Однак, не зважаючи на названі вище негативні чинники, держава здійснює планомірні кроки, спрямовані на розбудову таких, що відповідають потребам сучасності, заходів охорони тваринного світу. Сьогодні, відповідно до ст.36 Закону України «Про тваринний світ» [2], охорона тваринного світу включає систему правових, організаційних, економічних, матеріально-технічних, освітніх та інших заходів, спрямованих на збереження, відтворення і використання об'єктів тваринного світу. Разом із цим відмітимо, що серед усіх названих заходів охорони тваринного світу найбільш принципове місце, на нашу думку, має відводитися заходам правової охорони, оскільки саме правові норми визначають зміст та спрямованість усіх інших заходів, визначають процес взаємодії людини і природи [3, с.17]. У зв'язку з цим, вважається, що вдосконалення національної системи охорони тваринного світу треба розпочинати саме з удосконалення її правової складової.

Певні дослідження в цьому напрямку проведені П. Павловим, В.В. Петровим, Н.Ф. Реймерсом та іншими вченими. Разом із тим, наявними ще є прогалини щодо поняття правової охорони об'єктів тваринного світу, висвітлення яких і є метою цієї роботи. Тобто, потребує щодо тваринного світу як об'єкта правової охорони, встановлення змісту терміна «правова охорона тваринного світу», оскільки саме він є вихідною точкою дослі-

дження, в чому полягає новизна статті.

Аналіз наукової літератури, присвяченої даному питанню, показує, що сьогодні існує чимало визначень згаданого вище терміна, що, з одного боку, свідчить про актуальність сформульованого завдання, а з іншого – про відсутність єдності щодо його тлумачення. Розглянемо найбільш цікаві, з нашої точки зору, варіанти визначення останнього. Так, В.В. Петров під правовою охороною тваринного світу розуміє один із способів охорони тваринних спільнот, який полягає у виданні і застосуванні правових норм, спрямованих на збереження цілісності, багатоманітності природних спільнот тварин, їх раціональне використання та відтворення [4, с.267]. Майже подібним чином цей термін визначається у колективній праці «Правова охорона навколишнього природного середовища у країнах Східної Європи», де під ним розумівся один із заходів вирішення завдань охорони тваринного світу, який полягав у виданні і застосуванні правових норм, спрямованих на збереження цілісності, багатоманітності природних спільнот тварин, їх раціональне використання і відтворення [5, с.261-262]. На думку І.П. Лаптева, охорона тварин становить систему заходів із забезпечення їх благополучного існування на невизначено довгий час [6, с.49].

Значно ширше тлумачили цей термін автори підручника «Правова охорона природи», розуміючи його як сукупність державних та громадських заходів, закріплених у законодавстві і спрямованих на охорону дикої фауни, раціональне використання мисливського фонду тварин і рибних запасів, відтворення промислових, рідкісних, зникаючих видів тварин як складової частини природи і ресурсу економічного розвитку суспільства і засобу виховного впливу. Учені особливо наголошували на тому факті, що охорона тваринного світу не обмежується лише охороною дикої фауни у власному розумінні цього слова, а включає у себе також регулювання чисельності тварин, відтворення окремих їх видів, охорону того середови-

ща, в якому вони існують [7, с.197-198].

Застосовуючи норми чинного законодавства, слід чітко розрізняти природні ресурси або об'єкти, виділені чи закріплені законодавчо, і ті, які не мають відповідного нормативного закріплення та розкриття їх змісту. Так, новітнє законодавство оперує юридичним поняттям «тваринний світ». У свою чергу, в національному та міжнародному природоохоронному законодавстві також вживається термін «фауна» (від лат. «fauna» – богиня лісів та полів; покровителька тварин у давньоримській міфології). У деяких випадках до фауни відносять конкретні види, що підлягають особливій охороні, або ставляться вимоги щодо захисту тварин, серед яких збереження корисної фауни. Верховний Суд України, кваліфікуючи тяжкі наслідки за ч.3 ст.204 КК України, пропонує розуміти під іншими тяжкими наслідками знищення чи пошкодження майна, тварин, флори, фауни, повітря, ґрунту, вод, чим заподіяно шкоду у великих чи особливо великих розмірах. Правознавці використовують доктринальні визначення, які дають природознавці, їм слід розуміти під фауною: 1) еволюційно-історично сформовану сукупність усіх видів тварин, що живуть чи жили у геологічному минулому на даній території (акваторії); 2) список видів тварин, що мешкають на даній території (акваторії – для водних тварин) [8, с.548].

Аналізуючи наведені вище визначення терміна «правова охорона тваринного світу», ми дійшли висновку, що кожному з них, так чи інакше, властиві як позитивні так і негативні моменти. Заслуговує всілякої підтримки намагання авторів чітко сформулювати напрямки охорони тваринного світу (збереження, використання, відтворення), способи такої охорони (через видання правових актів), визначити учасників цього процесу (державні та громадські утворення), а також види об'єктів тваринного світу, які підлягають охороні (дика фауна, місця існування тварин тощо). Водночас зазначимо що погляди вчених на зміст правової охорони тваринного світу не дають відповіді на питання

про співвідношення таких термінів, як «правова охорона» та «правовий захист» об'єктів тваринного світу, що є суттєвою хибою всіх визначень. З погляду на це, спробуємо запропонувати власний варіант тлумачення даного терміна.

Отже, під правовою охороною тваринного світу доцільно розуміти систему правових норм, спрямованих на регулювання діяльності державних та недержавних суб'єктів, пов'язану зі збереженням, раціональним використанням і відтворенням об'єктів тваринного світу, а також застосуванням санкцій до осіб, які не виконують вимог цих норм та заохочення осіб, що плідно здійснюють охорону фауни. Подібний підхід, на нашу думку, відрізняється від названих вище рядом цікавих новацій, а саме тим, що у ньому: по-перше, чітко сформульовано зміст саме правової охорони тваринного світу; по-друге, наголошено на участі у процесі охорони тваринного світу як держави в особі її уповноважених представників, так і громадськості; по-третє, показано, що правова охорона розповсюджується не тільки на тварин, але й на інші об'єкти тваринного світу; по-четверте, досягнуто співвідношення категорій «охорона тваринного світу» і «захист тваринного світу». Принагідно відзначимо, що останній аспект є доволі актуальним, оскільки встановлення співвідношення «захисту» й «охорони» дозволяє довести різноманітність охоронної діяльності, її спрямованість на досягнення різних цілей та наявність у її арсеналі різноманітних форм і методів роботи.

Говорячи про зміст терміна «охорона тваринного світу», не можна не звернути увагу також, що науковці і законодавець дещо по-різному підходять до його тлумачення. Правова наука до змісту правової або будь-якої іншої (економічної, технічної тощо) охорони включає заходи, що спрямовуються на вирішення трьох, відносно самостійних завдань: 1) зберегти тваринний світ; 2) забезпечити його раціональне використання та 3) сприяти його відтворенню. Подібний підхід до конструювання змісту названого вище терміна, за

твердженням деяких авторів, ґрунтується на законі про загальний взаємозв'язок та взаємобумовленість явищ і предметів у природі, відповідно до якого збереження, раціональне використання і відтворення тварин є взаємозв'язаними між собою явищами одного поняття – охорона тваринного світу [3, с.16-17]. І з цим, дійсно, важко не погодитися. Проте законодавець стоїть на дещо іншій позиції. Вивчення Закону України «Про тваринний світ» показує, що в його тексті такі терміни як «охорона тваринного світу», «використання тваринного світу» і «відтворення тваринного світу» у деяких місцях (ст.ст.1, 2, 7) вживаються не як поняття, що входять до змісту якоїсь більш широкої категорії, а як дефініції, кожна з яких уособлює цілком автономний вид діяльності. Пояснення цьому підходу можна знайти на сторінках юридичної літератури.

Так, наприклад, на думку І.П. Лаптева, іноді є недоцільним включення до змісту терміна «охорона тварин» їх раціонального використання та відтворення, оскільки це призводить до розширеного тлумачення охорони, що не завжди виправдано. «У певних випадках, – пише автор, – необхідне вузьке розуміння охорони, що орієнтує дослідників і практиків на відповідну концентрацію уваги. Наприклад, по відношенню до рідкісних та зникаючих видів тварин головна задача полягає у їх збереженні від знищення, а не в організації їх використання традиційними шляхами... Поняття «охорона» і «раціональне використання» тісно взаємозв'язані різним чином. Так, охорона видів здійснюється з метою забезпечити можливість їх використання прямим або побічним шляхом; у ряді випадків помірно пряме використання виявляється необхідним для охорони популяції (попередження перенаселеності); раціональне використання обов'язково включає певні заходи, які сприяють збереженню популяції і підтримці її чисельності на оптимальному рівні (регулювання обсягів добування, заходи відтворення тощо). Навіть у випадках повної заборони прямого використання виду

його популяції продовжують використовуватися у естетичних та пізнавальних цілях, для винищення шкідливих організмів і т. ін. Таким чином, виділення понять «охорона» і «раціональне використання» у певній мірі умовне, але воно виправдане необхідністю концентрації уваги на тому або іншому виді діяльності щодо оптимізації нашої взаємодії з природою» [6, с.48-49].

Подібної точки зору, напевно, дотримується і наш законодавець, який в одних випадках розглядає названі вище терміни окремо, а в інших – як складові частини охорони тваринного світу. Такий підхід, на нашу думку, дозволяє показати, що діяльність держави у названій сфері не обмежується лише суто охоронними заходами, а може виявлятися також і у інших формах – використанні та відтворенні тваринного світу, які, однак, як і охорона, спрямовуються на забезпечення існування об'єктів тваринного світу.

Ведучи мову про правову охорону тваринного світу, необхідно зупинитися і на проблемі визначення конкретного переліку тих об'єктів, на які розповсюджує свою дію така охорона. Аналіз наукової літератури, присвяченої даному питанню, показує, що більшість вчених наполягають, що стан природної свободи, функціонування у складі екологічних систем природи – основна ознака, яка дозволяє відносити тварин до об'єктів охорони тваринного світу [1, с.308; 4, с.268; 9]. Що ж до сільськогосподарських і інших домашніх тварин, диких тварин, які утримуються у неволі (наприклад, зоопарках) або у напіввільних умовах (вольєрах тощо) для господарських, культурних, наукових, естетичних та інших цілей, то вони, вийшовши за волю людини з екологічної системи природи, не відносяться до об'єктів охорони тваринного світу як складової частини природного середовища. Вони є майном, яке належить на праві власності державі, юридичним та фізичним особам, а раз так, то і охороняються такі тварини за правилами охорони державної та приватної власності [10, с.16]. Це є загальною позицією як науки, так практики

охорони тваринного світу. Однак висловлюються думки і дещо іншого порядку.

Так, наприклад, П. Тихий вважає, що правова охорона повинна розповсюджувати свою дію також і на вилучених з природного середовища тварин, за умови, що вони знаходяться у живому стані. І поки цей живий стан не буде змінено, продовжує автор, тварини здатні взаємодіяти з навколишнім середовищем, мати з ним певний зв'язок. «Крім того, вони можуть бути повернені у природне середовище». На підставі цього П. Тихий доходить висновку, що вилучення диких тварин із стану природної волі не завжди означає втрату ними «екологічного зв'язку» з природним середовищем, який є вирішальним при визначенні питання про об'єкти екологічних правовідносин [11], від себе додамо, об'єкти правової охорони. П. Тихий, напевно, забув або не взяв до уваги, що визначення кола об'єктів тваринного світу, які підлягають правовій охороні, здійснюється не тільки з урахуванням наявності або відсутності «екологічного зв'язку» останніх з навколишнім природним середовищем. Вагоме місце тут відводиться і особливостям права власності на згадані об'єкти. У цьому плані варто нагадати, що об'єкти тваринного світу, будучи живими ресурсами природи, не є майном і не можуть виступати товарно-матеріальною цінністю, оскільки вони знаходяться у стані природної свободи. А раз так, то вони не можуть бути і власністю конкретних осіб у цивільно-правовому тлумаченні. Вони можуть перебувати, згідно зі ст.5 Закону України «Про тваринний світ», у чотирьох формах власності: виключній власності народу України, державній, комунальній та приватній. Засобом збереження цих форм і є інститут адміністративно-правової охорони тварин. У тому ж випадку, коли тварини вилучаються із навколишнього природного середовища, автоматично відбувається їх індивідуалізація, яка, як наслідок, спричиняє і виникнення для конкретних осіб права власності на цю тварину в цивільно-правовому розумінні.

Викладені вище положення щодо розповсюдження правової охорони на ті або інші види (групи) тварин відносяться не тільки до наземних тварин, але й тих, які живуть у воді. Інакше кажучи, правова охорона розповсюджується виключно на природні запаси тварин, середовищем існування яких є вода. Якщо, наприклад, риба виловлена або іншим способом добута, виділена з природного середовища, вона виключається зі складу рибних запасів, переходячи, як наслідок, під охорону законодавства про власність [12, с.44].

Правова охорона тваринного світу, розповсюджуючи свою дію на диких тварин, не ставиться у залежність від їх промислового значення або тих функцій, які ними виконуються. Сучасне законодавство про тваринний світ відмовилося від поділу тварин на корисних і шкідливих (окрім, зрозуміло, тварин-паразитів), вважаючи, що у екологічному відношенні усі тварини є корисними, оскільки вони виступають ланками у природному ланцюгу обміну речовин та енергії. З цієї точки зору, лось може виявитися шкідливим для навколишньої природи, якщо його чисельність перевищує допустимі розміри, а вовк, навпаки, корисним у межах оптимальної кількості, бо він сприяє покращенню природного відбору тварин та санітарного стану лісу [4, с.268].

Викладені вище наукові положення щодо видів тварин, які мають підлягати правовій охороні, підтримані також і українським законодавцем, який у ст.3 Закону України «Про тваринний світ» чітко наголосив на тому, що національне законодавство України про охорону, використання і відтворення тваринного світу розповсюджує свою дію виключно на хордових, в тому числі хребетних (ссавці, птахи, плазуни, земноводні, риби та інші) і безхребетних (членистоногі, молюски, голкошкірі та інші) тварин в усьому їх видовому і популяційному різноманітті та на усіх стадіях розвитку (ембріони, яйця, личинки тощо), що перебувають у стані природної волі.

Подальший аналіз норм цього законодав-

чого акта показує, що правова охорона розповсюджується не тільки на самих тварин, але й на інші об'єкти тваринного світу – частини диких тварин (роги, шкіра тощо); продукти життєдіяльності диких тварин (мед, віск, тощо); залишки викопних тварин; нори, хатки, лігва, мурашники, боброві загати та інше житло і споруди тварин. Крім цього, об'єктами тваринного світу визнаються також і місця токування, линяння, гніздових колоній птахів, постійних чи тимчасових скупчень тварин, інші території, що є середовищем перебування об'єктів тваринного світу.

Отже, як бачимо, поняття «тваринний світ» є родовим і охоплює ряд самостійних об'єктів, серед яких, безумовно, центральне місце займають дикі тварини. Інакше кажучи, за законодавством України дикі тварини є головним, але не єдиним об'єктом тваринного світу. Водночас з цим відзначимо, що подібний погляд на зміст терміна «тваринний світ» підтримується не у всіх країнах. Так, наприклад, у Російській Федерації, Республіці Беларусь до його об'єктів відносяться лише тварини [13, 14]. З подібною позицію, на наш погляд, а також на думку інших авторів [11], важко погодитися, оскільки вона унеможлиблює комплексний підхід до охорони тваринного світу, який, зрозуміло, складається не тільки із тварин. Тому ми повністю підтримуємо намагання українського законодавця розповсюдити охорону не тільки на живих істот, але й на усі ті об'єкти, які є або результатом життєдіяльності тварин, або без яких існування тварин стає просто неможливим. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що правова охорона тваринного світу здійснюється у декількох напрямках, а саме:

- збереження генетичного фонду тваринних спільнот;
- охорони середовища, де мешкають тварини;
- організації раціонального користування об'єктами тваринного світу, регулювання чисельності тварин і їх відтворення.

Поряд із цим (а у даному випадку мова

йшла не про що інше, як про внутрішнє групування заходів правової охорони залежно від спрямованості їх дії) можна вести мову і про наявність інших підстав для класифікації останніх.

ЛІТЕРАТУРА

1. Екологічне право України : підручник [для студентів юрид. вищ. навч. закладів] / [В. К. Попов, А. П. Гетьман, С. В. Разметаєв та ін.], за ред. В. К. Попова та А. П. Гетьмана. – Х. : Право, 2001. – 480 с.
2. Закон України «Про тваринний світ» : від 13.12.2001 р., № 2894-III // ВВР України. – 2002. – № 14. – Ст. 97.
3. Мышко Ф. Г. Административно-правовая охрана природы и роль в ней милиции: дис. ... кандидата юрид. наук : спец. 12.00.08 / Мышко Федор Георгиевич. – М., 1999. – 152 с.
4. Петров В. В. Правовая охрана природы в СССР : учебник / В. В. Петров. – М. : Юрид. лит., 1984. – 384 с.
5. Правовая охрана окружающей природной среды в странах Восточной Европы : учеб. пособие [для вузов] / [Т. Лялев, С. Кушлев, М. Шювегеш и др.] ; под ред. В. В. Петрова. – М. : Высш. шк., 1990. – 368 с.
6. Лаптев И. П. Охрана и рациональное использование наземных животных : курс лекций / И. П. Лаптев. – Томск : Том. гос. ун-т, 1981. – 102 с.
7. Правовая охрана природы / под ред. В. В. Петрова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 312 с.
8. Реймерс Н. Ф. Природопользование : словарь-справочник / Н. Ф. Реймерс. – М. : Мысль, 1990. – 676 с.
9. Павлов П. Особенности права собственности на животный мир / П. Павлов // Российская юстиция. – 1998. – № 4. – С. 40-42.
10. Матвейчук В. К. Квалификация незаконной охоты : учебное пособие / В. К. Матвейчук. – К. : РИО МВД Украины, 1992. – 52 с.
11. Тихий П. Дика фауна як об'єкт екологічних правовідносин / П. Тихий // Право України. – 1999. – № 2. – С. 65-69.
12. Колбасов О. С. Правовая охрана вод и рыбных запасов в СССР / О. С. Колбасов. – М. : Знание, 1974. – 64 с.
13. Закон Российской Федерации «О животном мире» : от 24.04.1995 г. // Сборник Законов РФ. – 1995. – № 17. – Ст. 1462.
14. Закон Республики Беларусь «Об охране и использовании животного мира» // Ведомости Верховного Совета Республики Беларусь. – 1996. – № 31. – Ст. 571.

Книш В. І. Щодо поняття правової охорони об'єктів тваринного світу / В. І. Книш // Форум права. – 2010. – № 1. – С. 153–158 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-1/10kviotc.pdf>

Аналізуються погляди науковців щодо визначення поняття правової охорони об'єктів тваринного світу, сформульоване авторське визначення цього терміну, проведена класифікація об'єктів тваринного світу та заходів їх правової охорони.

Книш В.И. К понятию правовой охраны объектов животного мира

Анализируются взгляды ученых на определение понятия правовой охраны объектов животного мира, сформулировано авторское определение этого термина, проведена классификация объектов животного мира и мер их правовой охраны.

Knysh V.I. To Concept of a Right Protection of Objects of Fauna

The article deals with researchers views on the definition of legal protection of fauna's objects. The author gives his own definition of this legal term and classifies fauna's objects and measures of their legal protection.